Джерела нормативної регламентації правового статусу глави держави

Г. В. Задорожня
кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

У статті на основі численних історичних джерел права досліджено процес формування і нормативної регламентації правового статусу глави держави та сформовано ряд висновків.
Ключові слова: *джерела права, нормативна регламентація, правовий статус глави держави, конституційне право, правовий статус, інститут глави держави.*

В статье на основе многочисленных исторических источников права исследовано процесс формирования и нормативной регламентации правового статуса главы государства и сформирован ряд выводов.
Ключевые слова: *источники права, нормативная регламентация, правовой статус главы государства, конституционное право, правовой статус, институт главы государства.*

In the article on the basis of numerous historical sources of right the process of forming and normative regulation of legal status of chapter of the state is investigational and the row of conclusions is formed.
Keywords: *sources of right, normative regulation, legal status of chapter of the state, constitutional right, legal statys, institute president.*

Невід'ємним складовим конституційно-правової реформи в системі національного державотворення є інститут глави держави, правовий статус якого визначається системою джерел права. У науці конституційного права до проблеми правового статусу глави держави предметно зверталося багато вчених (О. В. Бойко, О. Т. Волощук, Н. Г. Плахотнюк, С. Г. Серьогіна, В. А. Шатіло та ін.). Узагальнений аналіз праць цих науковців вказує на однозначну науково-теоретичну і практичну цінність їх досліджень. Разом з тим дослідження питання системи історичних джерел права щодо нормативної регламентації правового статусу глави держави фактично залишилося поза сферою предметних інтересів вітчизняної науки, що зумовило обрання цієї теми.

Мета запропонованої публікації полягає в дослідженні правового статусу глави держави крізь сегмент виникнення, утвердження і розвиток історичних джерел права. Передбачається, що розкриття змісту, витоків формування та дослідження способів фіксації цих джерел права допоможе розкрити правову природу глави держави та об'єктивувати його місце і роль в сучасному суспільстві.

Зважаючи на тривалість генези становлення інституту глави держави і множинність предметних джерел права, а також на те, що, починаючи з кінця XVIII ст. і донині, в переважній більшості країн основним установчим стандартизованим документом інституціонального унормування правового статусу глави держави є конституція, вважаємо за необхідне розмежувати процес нормативної регламентації правового статусу глави держави на два періоди: доконституційний (від найдавніших часів – до II пол. XVIII ст.), який і стане предметом цього дослідження, і конституційний (з кінця XVIII ст. і донині).

Насамперед варто зазначити, що виокремлюючи доконституційний період, ми усвідомлюємо те, що конституція як правовий акт була відома ще в Стародавньому Римі, починаючи з V ст. до н. е. «Те, що імператор постановив письмово і за підписом або визначив через едикт, як відомо, є законом. Це і є те, що ми, зазвичай, називаємо конституціями» [1, с. 117]. Разом з тим римське право не виробило єдиного зразка конституції як правового акта, що має найвищу юридичну силу порівняно з іншими правовими актами, прийнятими в державі.

Із занепадом Римської держави термін «конституція» вийшов з ужитку і відродився лише у XVIII ст., коли його почали використовувати для характеристики державного ладу Великобританії [2, с. 289]. Сучасним змістом категорія «конституція» наповнилася завдяки ухваленню Конституції США (1787 р.) і науковим доробкам європейських філософів-мислителів XVIII-XIX ст. Отже, є необхідність виокремлення конституційного періоду унормування правового статусу глави держави.

Юридичному утвердженню глави держави як одному з найперших інститутів державності передувало його фактичне становлення. Німецький вчений Ф. К. фон Савіньї, досліджуючи теоретико-правовий феномен виникнення юридичних осіб, дійшов висновку: «Не всім юридичним особам необхідне позитивне правило, що регламентує умови їх законного виникнення» [3, с. 153]. Це зумовлено тим, що норми права і відповідно й правові акти є більш пізнім продуктом людського мислення, ніж фактична підвладність більшості публічній владі. Проте складність дослідження феномену нормативної регламентації правового статусу глави держави в доконституційний період полягає в тому, що значна частина джерел права, які врегульовували ці відносини, втрачена, інша – збереглася фрагментарно. Заповнити не-

стачу відомостей про найдавніше право, зокрема й щодо нормативної регламентації правового статусу глави держави, частково можна завдяки дослідженню історичних джерел. До їх переліку, як зазначають вчені, належить все те, що дає можливість відновити у всіх своїх проявах і в усій різноманітності минуле людської спільноти [4, с. 4]. Тут мова йде про джерела права, які збереглися і дійшли до нас. Зміст таких історичних джерел права досить різний, а їх матеріальна форма – численна.

Якщо говорити про матеріальну форму джерел права, то найкраще збереглися ті, які були висічені на кам'яних плитах, мармурових колонах і стовпах величних споруд. Закони царя Білалами є одними із найдревніших достовірних пам'яток права (бл. XX ст. до н. е.), які були знайдені після Другої світової війни поблизу Багдада. Закони містили 61 статтю, що регламентували правовий статус різних соціальних груп держави, обов'язки публічної адміністрації та інші питання [5, с. 7]. Аналіз змісту документа вказує на те, що держави Стародавнього Вавилона мали сильну централізовану царську владу, в якій особа правителя обожнювалася.

Іншим джерелом права є Закони царя Хамурапі (1792-1750 рр.), висічені на базальтовому стовпі, які були знайдені в 1901 р. на околицях міста Сузи. За цими законами вавилонський цар наділявся широкими управлінськими, суддівськими, установчими, військовими повноваженнями. Особливо виразно підкреслюються людські чесноти правителя держави: справедливість, чесність, покірність богам та його мудрість, якій «немає рівних» [6, с. 12, 15].

Таке джерело права, як Указ царя Нефериркара із Абідоса (15 ст. до н. е.), висічений на вапняній плиті (зберігається в одному із музеїв Єгипту), вказує, що цар був уповноважений видавати правові акти найвищої юридичної сили. Таке право царя закріплювалося за ним «навіки», і не було «ніякої іншої грамоти проти цього в якій-небудь службі» [6, с. 19]. Водночас Літописи Тутмоса III (1504-1450 рр. до н. е.), викарбувані на стінах Карнакського храму у Фівах, не регламентували правовий статус глави держави, а, швидше, підтверджували, констатували його. Літописи містили розповіді про державно-політичне життя царя, його військові походи, звичаї, одним з яких було обов'язкове святкування дня «сходження царя» на престол [4, с. 66].

Іншими матеріальними джерелами права є клинописні таблиці. Стародавнє місто Марі (сучасний Тель-Харірі) знамените своїм царським архівом, що налічував понад 30 тис. клинописних документів, з яких одна десята дійшла до нас. Хронологічно більшість джерел права відноситься XIX-XVIII ст. до н. е. [4, с. 163]. Ці документи здебільшого характеризують правовий статус правителя держави, насамперед як воєначальника, до повноважень якого належить організація структури війська, здійснення військових походів, визначення міри і ступеня покарання для воїнів тощо. Клинописні таблиці поряд з восковими займають «проміжне місце між написами на камені і текстами, написаними на м'якому матеріалі… папірусі, пергаменті, шкірі, лубі, пальмовому листі і, звичайно, папері: спочатку «сувої», пізніше «книги» [4, с. 5-8]. На сьогодні багато джерел права, зафіксованих на «м'яких» матеріалах, дійшли до нас.

Авторство значної кількості таких джерел належить єгипетським царям. Наприклад, заповіт Рамзеса III (1198-1166 рр. до н. е.) [4, с. 107]. «Повчання Гераклеопольського царя своєму сину», що написане на папірусі, містить багато настановчих приписів, адресованих майбутньому правителю держави, зокрема: «слідуй отцям твоїм, предкам твоїм», «розгортай сувої твої, слідуй премудрості, той хто навча-

ється, стане майстерним», «поважай своїх вельмож», «зміцнюй свої кордони», «добре творити для майбутнього» [4, с. 31-32]. Звісно, цей документ навряд чи можна назвати обов'язковим до виконання майбутнім царем і таким, що в імперативній формі регламентує правовий статус правителя держави, проте «дух» цього джерела права свідчить про наявність усталених традицій здійснення державного владарювання.

Таким чином, джерела права в доелліньский період можна поділити на дві частини, одні з них становлять своєрідний перелік заслуг правителя держави, натомість інші за своїм змістом є законами, які були усталеною формою нормативної регламентації правового статусу глави держави. Наявність останніх свідчить про високу організацію політико-державного устрою древніх царств, незважаючи на архаїчний спосіб фіксації цих правових приписів.

Висхідним підґрунтям таких законів були звичаї. За словами давньогрецького історика Діодора Сицилійського, зафіксованими в його праці «Державний устрій Куша», закони різних держав ґрунтувалися на звичаях свого народу. Джерела права вказують, що цар, будучи обраним, вів «спосіб життя, встановлений законами, і все інше звершував за звичаями предків» [4, с. 142].

Звичаї були основним регулятором відносин у додержавному суспільстві, відповідно до яких члени племені обирали на зборах вождя, який здебільшого утримував владу пожиттєво. За таких обставин, вождь племені був перший серед рівних. Таким чином, в додержавний період не доводиться говорити про нормативну регламентацію статусу глави держави, оскільки цей інститут є невід'ємним складовим публічної влади, а остання ж формується з виникненням держави. Проте з появою держави утвердився інститут глави держави, який ще довго містив у собі пережитки родоплемінних часів. Так, македонські вчені І. Пухан, М. Поленак-Акімовська дійшли висновку: «Цар – rex – був типовим органом родоплемінного управління. Це був пожиттєво обраний вождь племінного союзу з повноваженнями верховного головнокомандуючого, верховного жерця, верховного судді і глави спільноти загалом» [7, с. 11]. Отже, відповідно до звичаїв, вироблених в античну епоху, народні збори наділяли царя інвеституpою (lex curiata de imperium), тобто найвищими владними повноваженнями.

У царський період (VIII-V ст. до н. е.) правові звичаї стають основним джерелом права [8, с. 83]. Наприклад, традиція приписує першому царю Стародавнього Риму Ромулу (753-717 рр. до н. е.) закон про прерогативи царської влади, за яким правовий статус носія царської влади встановлював: 1) верховенство у проведенні релігійних обрядів; 2) охорону царем звичаїв і законів; 3) виконання ролі верховного судді; 4) право царя скликати сенат і народ та першим виголошувати на зборах свою думку; 5) абсолютну владу військового вождя. Щоправда, наведений закон Ромула існував в усній формі, проте, починаючи з наступного за ним правителя, зокрема з Нума Помпілія (715-673/672 рр. до н. е.), закони в Стародавньому Римі мали письмову форму.

Таким чином, спочатку відносини публічного владарювання існували, як стверджує А. Менгер, «тільки у свідомості і практиці народу; пізніше вони були закріплені письмово в законодавстві» [9, с. 194]. З утвердженням і розвитком держави звичаї зазнають змін, удосконалюються і, отримавши державне визнання, перетворюються на правові. У такий спосіб виникає звичаєве право. Відтак, витоки нормативної регламентації правового статусу глави держави формуються з укорінених звичаїв, які з утвердженням держави заслужено використовуються як закон. Заслуга античного світу вбачається й у тому,

що він утвердив і розвинув традицію нормативної регламентації правового статусу глави держави, яка здійснювалася у формі письмових законів.

З наведеного вбачається, що письмова традиція законодавчої регламентації статусу правителя держави існувала і в доелліністський період, проте із занепадом стародавніх держав (Асирія, Межиріччя, Хатті, Урарту та ін.) була втрачена і заново утверділася з розвитком нових античних цивілізацій, наприклад, грецької та римської. Відтак, процес нормативної регламентації правового статусу глави держави в Стародавній період був перерваним і не системним, що зумовлено особливістю цивілізаційного розвитку держав, за якого процес акультурації переважно не мав місця.

Проте в Китаї, на відміну від інших стародавніх держав, письмова традиція ніколи не переривалася, завдяки чому збереглося багато джерел права. Одним з них є «Книга правителя області Шан» (IV ст. до н. е.). «Якщо [правитель] досягає хорошого управління за допомогою закону, [його держава] стане сильною; у разі якщо правитель досягає хорошого управління, спираючись на добродійних чиновників, [його держава] буде розділена»; «розумний правитель ставиться обережно до законів і постанов..., він сам не вчиняє проступків, суперечок закону... І в державі панує порядок, землі розширяються, а правитель перебуває у шані..., правитель повинен обдумати [все, що тут сказано]» [6, с. 94-95]. Зважаючи на деспотичність східної влади, фактичне обожнювання імператора в стародавньому Китаї, суворість дотримання східних традицій, можна дійти висновку, що дотримання цих приписів було обов'язковим.

Традиція складання письмових законів, які регламентували статус глави держави, мала місце і в Індії. Так, відповідно до положень гл. VII «Настанов про обов'язки царя та управління державою» Законів Ману (складені в період між II ст. до н. е. і II ст. н. е.), цар (незалежно від віку) проголошувався «великим божеством», від якого залежала доля країни [6, с. 53] і доля його підданих, оскільки він мав право «розглядати справи» по суті [10, с. 104]. За змістом наведеного джерела права вбачається, що глава держави наділявся виключними повноваженнями щодо встановлення виду і розміру податків, виду і міри покарання, помилування, призначення послів, ведення політики держави тощо.

Історія вказує на розвиток законодавчої традиції й іншої східної держави, зокрема Японії. Найдавніше джерело японського права є «Закон 17 статей» (604 р.). У джерелі обґрунтовано єдиновладдя імператорської влади в державі: «... народ не може мати двох господарів. Народ... землі має лише одного правителя. Всі чиновники, які отримали посаду від правителя, йому підвладні» [6, с. 505].

Історія знає випадки, коли в державі не було писемності, проте деякі її джерела права збереглися. Справа в тому, що правителі держави винаймали іноземців – писемних людей, які записували законодавчі положення. До таких держав належить Імперія Чингісхана. Саме за велінням Чингісхана була написана «Велика Яса»: «Царям і знаті не потрібно багатообразних квітчастих імен, як це роблять інші народи, зокрема мусульмани. Тому, хто на царському троні сидить, належить лише один титул – Хан або Каан... Забороняється проголошувати будь-кого ханом до того часу, коли він не буде обраний знатними представниками народу на курултаї» [6, с. 494-495]. Отже, статус глави держави унормовувався не тільки законами, а й іншими прирівняними до них правовими актами.

Із занепадом Римської держави традиція писемної законотворчості, в т. ч. й кодифікованої, знайшла свій розвиток у Візантії. Прикладом таких джерел права

є Еклоги (VIII ст. н. е.), які містили низку норм релігійного змісту, що, з одного боку, посилювали владу імператора держави, а з іншого – обмежували її рамками християнської моралі. «Господь… вручив нам імператорську владу, такою була його милостива воля; … ми намагаємося служити Богу, який вручив нам скіпетр [царства]» [10, с. 342-343].

Феномен фіксованого звичаєвого права мав місце і в інших країнах. Не менш важливими джерелами нормативної регламентації правового статусу глави держави є Салічна правда франків (V-VI ст. н. е.) і Саксонська правда (802-803 рр.). На думку В. М. Корецького, Саксонська правда була одним із найжорстокіших законів, що охороняли політичну владу, владу правителя і приватну власність. У правителя держави були широкі повноваження, зокрема право помилувати і покарати, встановлювати податки, призначати на посади вельмож і звільняти їх з них, видавати «імунітетні грамоти» світським і церковним магнатам тощо [11, с. 27, 36, 42]. До середньовічних джерел права, які унормовували статус глави держави, належать Саксонське і Швабське зерцала в Німеччині, Сім партид в Іспанії, збірник звичаїв Бовезі у Франції тощо. Так, Саксонське зерцало (нім. Sachsenspiegel) (1224-1230 рр.) містило правові норми, частина яких регламентувала прерогативи короля як верховного сюзерена в системі феодальної ієрархії і як глави держави, зокрема визначала порядок зайняття ним престолу, гарантії його незалежності, в т. ч. й через заборону відсторонення імператора від влади, визнання за ним абсолютної законодавчої та судової влади тощо. За статтею 52 Саксонського зерцала: «Німці повинні обирати короля за законом. З благословення єпископа він отримує королівську владу і королівський титул. Коли його освячує на престол папа, він отримує ще й імператорську владу та імператорський титул» [11, с. 372]. Водночас положення статті 57 цього Зерцала вказували: «Імператора не може ні папа, ніхто інший відлучити від церкви з того моменту, як він посвячений на престол, крім трьох випадків: якщо він сумнівається в істинній вірі, якщо він залишив свою законну дружину, якщо він руйнує Божий храм» [11, с. 372]. Папи намагалися в будь-який спосіб впливати на світську владу, в т. ч. й шляхом відлучення правителя держави від церкви, в результаті чого пост глави держави ставав вільним. Отже, неабиякий вплив на правовий статус глави держави мала церква, яка, надаючи королю благословення на престол, ніби санкціонувала волю виборців.

Правителі середньовічних держав неодноразово намагалися вивільнитися з-під впливу папської церкви. Так, закон Людвіга Баварського «Про обрання імператора» (1338 р.) вказував: «Імператорська гідність і влада походять із самого початку безпосередньо від єдиного лише Бога, щоб Він через імператорів і королів зміг дати людському роду мирські закони, і що імператор внаслідок його обрання тими, кому належить (право) обирати, стає істинним імператором і не потребує затвердження чи схвалення з боку кого-небудь іншого, тому що в земних справах він не має нікого вище за себе» [11, с. 435]. Завдяки таким законам у Німеччині поступово зменшувався вплив римсько-католицької церкви, натомість зміцнювалася світська влада глави держави.

Рішення парламентів також становили одну із найпоширеніших категорій джерел права, які регламентували правовий статус глави держави. Наприклад, рішенням Люблінського сейму (1569 р.) встановлено таке: «… король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці… Обраний такий чином на Польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кра-

кові» [12, с. 122-123]. Отже, історія вказує, що в умовах існування розподілу влад правові акти народних представництв регламентували статус глави держави.

Значний вплив на унормування правового статусу глави держави мали й «Генріхові артикули» (1573 р.), які проголошували Річ Посполиту дворянською республікою на чолі з виборним королем. За цим документом король був виборним. «Ми і наші нащадки, польські королі, вони ж великі князі литовські та ін., не повинні ні в якому випадку призначати… собі спадкоємця престолу. А це для того, щоб після кончини нашої і наших нащадків вибір короля залишався за всією шляхтою. Тому ні ми, ні наші нащадки, польські королі, не повинні використовувати титул престолонаслідування» [13, с. 35]. Крім того, король був позбавлений права затверджувати, скасовувати постанови сеймів, оголошувати війну та укладати мир.

Аналіз першоджерел вказує, що система права держави в частині нормативної регламентації правового статусу глави держави може бути представлена системою національно-генотипних джерел права. На теренах України такими джерелами права є гетьманські універсали. Всього виявлено понад 640 таких універсалів. Зазначені політико-правові та адміністративно-управлінські акти видавалися від імені гетьмана і за його підписом. Богдан Хмельницький здебільшого іменував себе як «Гетьман з Військом його королівської милості Запорізьким» [14, с. 35]. Отже, незважаючи на те, що гетьманські універсали не були актами інституційного характеру стосовно глави держави, вони нормативно підтверджували функціонування інституту гетьмана в Україні та його правовий статус як глави держави.

Національно-генотипними джерелами права, які містили нормативні приписи щодо регламентації правового статусу глави держави, є ордонанси – королівські укази в Англії і Франції, які за своєю юридичною силою прирівнювались до загальнодержавного закону.

Разом з тим історія вказує на низку інших документів, які в тій чи іншій мірі регламентували правовий статус глави держави у виокремлений нами період. Це маніфести, накази, пакти, іменні укази глави держави, уложення імператорських фамілій, духовні регламенти, військові артикули, морські устави, священні книги, навіть рішення судів та резолюції парламентів.

Загалом така множинність правових актів зумовлена тим, що влада, як вказує В. А. Бачінін, бачить свою цивілізаційну функцію в тому, щоб упорядковувати і регламентувати публічно-правові відносини за допомогою різноманітних засобів. Так, сучасники Людовіка XIV відзначали його дивовижну здатність вносити у все, що його оточувало, «дух ієрархічної регламентації», цьому навіть «слугували різноманітні правила придворного етикету і церемоніалу» [15, с. 498].

З наведеного вбачається, що в доконституційний період регламентація правового статусу глави держави характеризується такими ознаками:

а) найдавніші джерела права, предметом унормування яких були питання статусу правителя держави, сформувалися не в результаті нормотворчої діяльності органів публічної влади, а становили здебільшого результат фіксації звичаїв та напрацювань юридичної практики, що вплинуло на казуїстичний характер їх приписів;

б) відсутність стандартизованих, уніфікованих правових актів, предметом правового регулювання яких є правовий статус глави держави;

в) архаїчні написи на твердих носіях заклали основу писемної традиції нормативної регламентації статусу правителя держави, їх оприлюднення та дотримання;

г) здійснюється розгалуженою системою джерел права: спочатку нормами зви-

чаєвого права, які поступово доповнюються та замінюються іншими правовими актами, такими, як ордонанси, маніфести, накази, пакти, іменні укази глави держави, уложення імператорських фамілій, навіть рішення парламентів;

г) письмова традиція законодавчої регламентації статусу правителя держави існувала в доеллінський період, проте із занепадом стародавніх держав була втрачена і заново утвердилася з розвитком нових античних цивілізацій, зокрема грецької та римської. Відтак, процес нормативної регламентації правового статусу глави держави в стародавній період був перервaним і не системним, що зумовлено особливістю цивілізаційного розвитку держав, за якого процес акультурації, в силу різних причин, здебільшого не мав місця;

д) наявність національно-генотипних звичаєвих джерел права, таких як гетьманські універсали в Україні, ордонанси в Англії і Франції тощо.

Список використаної літератури

1. Дигесты Юстиниана / [пер. с лат.] ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – Т. 1. – М. : Статут, 2008. – 584 с.
2. *Шаповал В. М.* Конституція // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – Т. 3. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 289.
3. *Савиньи Ф.* Система современного римского права : в 8 т. – Т. II / Пер. с нем. Г. Жигулина ; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. – М. : Статут ; Одесса : Центр исследования права им. Савиньи, 2012. – 573 с.
4. Хрестоматия по истории Древнего Востока : учеб. пособ. В 2-х частях. – Ч. 1 / Под ред. М. А. Коростовцева, И. С. Кациельсона, В. И. Кузищина. – М. : Высшая школа, 1980. – 328 с.
5. Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права. Т. 1 / Под ред. К. И. Батыра и Е. В. Поликарповой. – М. : Юристь, 1996. – 392 с.
6. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (комментированная) / сост. Л. Н. Мамейскулов, Д. А. Тихоненков ; под ред. Л. Н. Мамейскулова. – Харьков : Право, 2011. – 872 с.
7. *Пухан И.* Римское право : учеб. / И. Пухан, М. Поленак-Акимовская : пер. с макед. В. А. Томсинова, Ю. В. Филиппова / Под ред. В. А. Томсинова. – М. : Изд-во ЗЕРЦАЛО, 1999. – 448 с.
8. *Задорожний Ю. А.* Основи римського приватного права : навч. посіб. / Ю. А. Задорожний. – К. : Істина, 2012. – 344 с.
9. *Менгер А.* Новое учение о государстве / А. Менгер : пер. Л. Жбанкова. – СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1905. – 320 с.
10. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. В 2 т. / Отв. ред. д. ю. н., проф. Н. А. Крашенинникова. – Т. 1. Древний мир и Средние века / Сост. О. Л. Лысенко, Е. Н. Трикоз. – М. : Изд-во НОРМА, 2003. – 816 с.
11. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корецкого. – М. : Госиздат «Юрид. лит-ра», 1961. – 951 с.
12. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. У 2 т. – Т. 1. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – С. 122-123.
13. Історія держави і права України : практикум / За ред. А. Є. Шевченка. – Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2012. – 248 с.
14. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Альтернативи, 1998. – 383 с.
15. *Бачинин В. А.* Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2006. – 1093 с.